Նկատելով, սակայն, թէ Սմբատի մէջ բառը ատիւ է, որ կրնայ ատիլ կարդացուիլ եւ գրիչի մը կողմէ ալ վերածուիլ ատիլի ձեւին, բանաւոր է ատիլ բառը վերագրել սխալ ընթերցումի եւ զայն վտարել բառարաններէն, եթէ մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ գործածուած չէ: Այս է նաեւ կարծիքը Հ. Ն. Ակինեանի:

E. Dulaurier, *Ուռհայեցիի ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ* (Paris, 1858, էջ 100), «հնգեւտասան ատիլի» բառերը չէ թարգմանած:

2. ԵԱՐԱԽ

Մարտիրոս եպս. Երզնկացիի (ԺԵ դար) ձանապարհորդութեան մէջ (հրատարակութիւն եւ ֆրանսերէն թարգմանութիւն Ժ. Սեն-Մարթենի, Journal Asiatique, (1826), արտատպում էջ 75), կայ հետեւեալ նախադասութիւնը.

հանդիպեալ բազում վնասակար գազանաց··· որ եւ ասացին թէ ի (20) հոգի եարախով չի կարեր անցել, դու ի՞նչպէս ազատեցար:

Սեն-Մարթեն եարախ բառը չգտնելով հայերէն բառարաններուն մէջ, կարծած է թէ թուրքերէն եիւրէֆ «սիրա» բառն է եւ զայն չէ թարգմանած:

եարագ *թուրքերէն* (թեւեւս մոնկոլերէն) բառ մըն է որ կը նշանակէ «զէնք», թէեւ հիմա գործածութենէ դադրած է: Սովորաբար գործածուած է եաթ բառին հետ (եաթ ու եարագ): Բառը գրուած է թէ երկու եւ թէ մի՛այն երկրորդ ալիֆով: Վերջին պարագային կը կարդացուի ե երագ:

Ա՛ճառեան, որ կարդացած է գրեթէ ամբողջ հայ մատենագրութիւնը, կը թուի թէ չէ տեսած Մարտիրոս Երզնկացիին այս վերջը բայց չատ չահեկան գործը, եւ հետեւաբար եարախ բառը չունի Սմբատեան *Բառարանին* մէջ: (Տես ֆրանսերէնէ թուրքերէն բառարանները եւ I. H. Uzunçarşili, osmanli devleti teşkilatina medhal, Istanbul, 1941, էջ 227 եւ ծան. 6):

3. ԻՔԻՄ

«*Իքիմ*. անյայտ բառ, որ ունի նեբսխսովիչ, Բառ. Լտ. Հյ. 203բ (faux *իքիմ*, *չրթուն*, *–թան*). սոյն լտ. բառը նշանակում է «կոկորդ, անցք, փողրակ, ակունք եւն»: (Ա՛ճառեան, Արմատական բառարան, Գ, 125):

Պրիւքսելի Ազգային Մատենադարանին հայերէն ձեռագիրներուն մէջ (թիւ 21883) կը գտնուի *Ժ*Ը դարուն գրուած բառարան մը, որուն առաջին հատորին վերջին բառն է իքիմ «չրթուն» [1]:

4. ԽԱԹԻՄ

Երեմիայի բառարանը էջ 136, ունի խաթել բայը «նուազիլ, թուլանալ» նշանակութեամբ: Փէչեւիմալճեան իր բառարանին յաւելուածին մէջ ունի նոյն բառը, առնելով զայն Երեմիայի բառարանէն: Երկու հեղինակներն ալ բառը.յիշած են առանց վկայութեան եւ Ա՛ճառեան ալ անոր չէ հանդիպած ուրիշ տեղ (Ա՛ճառեան, Արմատական բառարան, Գ, 312):

Dr. M. A. van den Oudenrijn Հանդէս Ամսօրեայի մէջ (1950, էջ 472—476) հրատարակած է *Ժ*Դ դարուն յօրինուած լատիներէն կրօնական բանաստեղծութեան մը՝ Patris sapientia՝ հայերէն թարգմանութիւնը [2], հաւանականաբար կատարուած Թադէոս անուն կիլիկեցի կրօնաւորի մը կողմէ, որ *Ժ*Դ դարուն առաջին կէսին Կոռիկոսի եպիսկոպոս եղած է եւ 23 Օգոստոս 1357ին վախճանած է Կաֆա (Խրիմ), երբ տեղւոյն եպիսկոպոսն էր:

Այս բանաստեղծութեան հետեւեալ տողին մէջ գործածուած է խաթիմ բառը (ՀԱ, էջ 475):

Գլուխ նորին հարեալ խաթի:

Այս տեղ խաթել *ունի, հակիլ, վար կախուիլ նշանակութիւնը, որ թէեւ քիչ մը կը տարբերի Երեմիայի տուած իմաստէն, սակայն կրնայ այդ բառին տարբեր մէկ առումը ըլլալ, հնթադրելով որ Երեմիա չէ սխալած: Ամէն պարագայի մէջ,* խաթիմ *բային միակ ծանօթ վկայութիւնն այս կը թուի ըլլալ:*

---

[1] Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède (Juillet—septembre 1922) par Frédéric Macler, Nouvelles archives des missions scientifiques et littérairs, tome XXII, fasc. 5. Paris, 1924, p. 292—293.

Տե՛ս նաեւ Ա. Մարուխան, Բելգիա եւ Հայերը, *Վիեննա*, 1937, էջ 203:

[2] Dr. M.-A. van den Oudenrijn, „Eine armenische Fassung der Patris sapientia".

5. ՃՈՆԿ

Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին եւ մանաւանդներու սեփական հայերէն ձեռագիրներու յուցակին մէջ (Երուսաղէմ, 1935, էջ 387ա) նկարագրուած է 1679ին գրուած տաղարան մը, որ այժմ կը պատկանի Պ. Վահէ Սեթեանի (Պէյրութ): Գրիչը՝ Ղալամքար տէր Յովհաննէս յիշատակարանի մը մէջ հետեւեալ տողերը գրած է·

Թվին Ռ·ՃԻԸ (1679) ըսկսայ գրել զայս ճօնկս (?)···»:

ճօնկ *բառին քով հարցական նշանը գրած է արք. Ա. Սիւրմէեան:*

ճոնկ *թէ պարսկերէնի մէջ* նուճ *եւ* նիւճ *հնչումով* (ըստ Պիանքի եւ Ռիեֆիերի Թուրքերէնէ ֆրանսերէն բառարանին, Ա, էջ 664 եւ 652) *եւ թէ թուրքերէնի մէջ* նէօճ *արտասանութեամբ գործածական բառ մը եղած է «երգարան» կամ «տաղարան» իմաստով: Ըստ Պրոֆ. Ժ. Տընիի* (անձնական նամակ 5 յունիս 1948ի), նուճ *դեռ գործածական է Մարաշի, Այնթափի, Էսկիշէհիի եւ ուրիշ քաղաքներու թրքական բարբառներուն մէջ* (տես Anadilden deremeler *եւ մանաւանդ* Söz derleme dergisi, *եւ Ալի Սիւհա Տելիլապաշըի Թուրքերէնէ ֆրանսերէն բառարան*):

Միշա ըստ Պրոֆ. Ժ. Տընիի, նուճ *եւ ֆրանսերէն* jonque *նոյն բառն են:* Jonque *ճապայի մալայերէնին միջոցաւ մտած է արեւմտեան լեզուներուն մէջ եւ ծանօթ է Ժ*Դ *դարէն սկսեալ փորթուկալցի եւ այլ ուղեղիրներու գործերէն: Մալայերէն բառն ալ ծագած է չինարէն չուան բառէն, որ կը նշանակէ «նաւ», ինչպէս ֆրանսերէն* jonque: ձէօճկ *թուրքերէնի մէջ մտած է պարսկերէնի միջոցաւ:*

Պարսկերէն նուճ *եւ* նիւճ (*թուրքերէն* նէօճկ), *ֆրանսերէն* jonque *բառերու սկզբնական իմաստն է «նաւ», արաբերէն* սէֆիյնէ *«նաւ» բառն ալ, ճիշտ ինչպէս* նուճ *եւն, կը գործածուի մինչեւ այսօր «տաղարան, երգարան» իմաստով:*

ձէօճիը *եւն, ինչպէս* սէֆիյնէն *այն ժողովածուներն են, որոնք կը բացուին վարէն վեր եւ ոչ թէ աջէն ձախ եւ հետեւաբար, աւելի երկար են քան լայն: Երկաբութեան պատճառաւ է որ այս տետրակները նմանցուած են նաւու:*

6. ՔԱՇԻՆԻՔ

Զապէլ թագուհիին վերաբերեալ յիշատակարանի մը մէջ (գրուած ՈՀԹ — 1230 *թիւին*), *զոր հրատարակած են Դկտ. Յ. Տէր Ղազարեան* (Կոչնակ, 6 *ապրիլ* 1929, էջ 426—427) *եւ Յ. Քիւրտեան* (Արեւմուտք, 6 *յուլիս* 1947), *գրիչը պատմելէ ետք Զապէլ թագուհիին Սելեւկիա փախուստը, կը գրէ. եւ զպարոնն հանէի(ն) քաշնաւք ի բերդէն:*

Քաշինիք *բառին գործածութեան ուրիշ վկայութիւն ծանօթ չէ մինչեւ հիմա, սակայն Ս. Մալխասեանի* Բացատրական բառարանին *մէջ կայ* քաշնիել *գաւառական բառը, որ կը նշանակէ «համոզել, կշտամբել»: Վերջին նախադասութեան մէջ,* քաշնաւք *կը նշանակէ ուրեմն «համոզելով *»:*

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

(Շարունակելի:)

Մեր սկզբնական ծրագրին համեմատ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1951, թ. 11—12) կ. Պոլսոյ Ընկերութիւնները վերջացուցած ըլլալով — որոնք գործիս Ա. Մասը կազմեցին — այժմ կ՛անցնինք ուսումնասիրել Թուրքիոյ գաւառներու Մշակութային Ընկերութիւնները:

Վ Ա Ն

1. ԸՆԹԵՐՑԱՍՏԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1844—1845)

Վանի հնագոյն Ընկերութիւնները Պոլսոյ մէջ հիմնուած են: Անոնց առաջին Ընկերութիւնը կը թուի ըլլալ: Կազմուած է Պոլիս իբր 1844—1845ին՝ հետեւեալ պարագաներու մէջ. Պոլիս գաղթած Վանեցիները Խասգիւղի Ս. Սաթփանոս եկեղեցւոյ դաւիթը հաւաքուելով՝ ընթերցումներ կ՛ընեն հին հայ պատմագրքերէ եւ հեղինակներէ, զորոնք վարձքով կ՛առնէին: Ահա այս ընթերցողներէն կը կազմուի Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը: Պատմողն է մին այդ հին ընկերներէն — Տէր Դիոնեսիոս — որ յետագային եղած է արդիւնաշատ ուսուցիչ-մտաւորական մը: Նա կը գրէ «...Ապրիլ-պասի ուսման վառ եռանդը օրըստօրէ կ՛արծարծուէր··· Տիրացու Մանուէլը երբ կը

---

* Լատադրէն է իմանալ հարշանիով, այն է բռնաբարշ հանեցին բերդէն:

խմբ· «ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ»ի:

© National Library of Armenia

սկսի անոր հետ ուսումով պարապիլ՝ օրէօր երկուստեք մտերմութիւնը կ'աւելնայ։ Ասպետ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին պաւիլը անոնց համար կիրակնօրեայ ուսումնարան կը դառնայ ցերեկնապահուն... Այդ միջոցին ձեռքերնիս իրրեւ ընթերցանութեան դիրք ունէինք Ագաթանգեղոս պատմագիրքը... առած էինք... 15 օրուան պայմանաժամով եւ 10 ղրչ. վարձքով։ Եռանդով կը կարդայինք... պայմանաժամը լրացած էր... տէրը խստիւ կը պահանջէր իր դիրքը... կ'առնէ կը տանի։ Այդ միջոցին Մոմճեան Մկըրտիչ... կ'առնէ դիրքը եւ ընթերցասէրնեբուն կու տայ խոստանալով (տիրոջ) որ ինչքան ատեայ՝ օրական մէկ մէկ ղրչ. ինքը պիտի վճարէ։ Մեծ չնորհք մըն էր ասիկա մեր Ընկերութեան համար, բայց յիշեալ բարձր անձը խոստացաւ վենետիկի «Բազմավէպ» ամսաթերթին ալ մեզ ղրկել։ Ասիկա ալ մեծ ուրախութիւն էր մեր ուսումնասէր Ընկերութեան համար[1]։

Տ. Դիոնեսիոս յետոյ երկու անգամ կը յիշէ ամբողջական անունը Ընթերցասիրաց Ընկերութեան[2]։ Նա կը գրէ. «Թօփուզեան Յակոբ վրդ. եւ Շարաննեան Շարան՝ Ընթերցասիրաց Ընկերութեան հետ խորհրդակցելով՝ կրօնական ժողովին ներկայացուցին Լիմ Ամասպատի վանահայր Շիրոյեան Գաբրիէլ վրդ.ը[3]»։

Այս իրողութիւնները տեղի կ'ունենան Մատթէոս Զուխաճեան Պատրիարքի (1844—1848) չրջանին՝ 1846էն առաջ։

2. ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1847)

Պոլսոյ մէջ գտնուող Վանեցի պաշտօնեաներ՝ իրենց հայրենի քաղաքին մէջ կանոնաւոր դպրոց մը հիմնելու եւ անոր վարժապետներու թոշակները ապահովելու համար 1847 ամառը Պոլսոյ մէջ կը հիմնեն Արծրունեաց Ընկերութիւնը։ Այս հիմնարկութեան քալելերով կ'ըլլայ նոյն ժամանակի Պոլսոյ Պատրիարք Մատթէոս Արքեպ. Զուխաճեան, որ իր կողմէ 500 ղուրուշ կը նուիրէ իրրեւ բաժանորդագին նոյն Ընկերութեան։ Այս առթիւ կը գրէ օրուան հայ թերթը. «Բարձր Սրբազանը իւր սովորական

[1] Աշխատաւէտ, Վան 1914, էջ 1053։
[2] Անդ, էջ 1683 եւ 1691։
[3] Անդ, էջ 1691։

չնաչխարհիկ ազդասիրութեամբը առորագիր հանդիսացաւ արդէն 500 ղուրուշ նուիրելով ազգօգուտ փափաքելի գործոյս յառաջադիմ զարգացմանը համար... Սրբազան հօր այսպիսի ազդու յորդորանօքն ու վեհանձնական ձեռնտուութեամբը Վանեցիք... յօժարամիտ սիրով փութացան ժողվելու առ այժմ իրենց մէջ 8000 դահեկանի չափ ի նպաստ ազգօգուտ գովելի Ընկերութեան[4]»։

Զմիւռնիոյ հայաթերթը Ընկերութեան հիմնումը յիշելէ վերջ՝ կու տայ նաեւ նոյնին նպատակը. «...Ընկերութեան կառավարիչները նոյն դրամով եւ այսուհետեւ ազգասէրներէն ժողվելու նպաստիւքը հոգ պիտի տանին Վանի մէջ բնակեալգ դպրատուն մը հաստատելու, վարժապետաց ամսականները հատուցանելու եւ աղբատ աշակերտաց պիտոյքը ճարելու[5]»։

Թէ Ընկերութիւնը Վանի եւ չրջակայքի մէջ ի՛նչ գործունէութիւն ու կրթական արդիւնք ունեցած է՝ կը պատմէ հայ թերթը. «Արծրունեաց Ընկերութիւնը... այս օրերս Քաղաքին (Վան) մէջ ընդարձակ Մայր դպրոցի մը շինութեան ձեռք զարնելէն ետեւ՝ յատկապէս Շատախի եւ Մոկաց գաւառն ալ գործակատարներ խաւրելով իւրաքանչիւր գաւառին մէջ մէկ մէկ դպրոց հաստատեր է... Ընկերութիւնը Այգեստան կոչուած տեղը, որ Վանէն մէկ ժամու չափ հեռու զուարճալի տեղ մըն է, գիշերով ցերեկով ուսումնարանի մը շինութեան ձեռնամուխ եղեր է որ ապին անդին գտնուած ծաղկոցներուն մէջէն արդէն հասարակ կարդալ գրել սորվողները հոն ընդունի... Վերջապէս Արծրունեաց Ընկերութիւնը իւր այս ազգային գործերը մշտնջենաւոր յարատեւութեամբ անխափան պահելու եւ տնտնկ աղբատները եւ որբերը խնամելու համար տնտուկ մը հաստատեր է Վանի մէջ[6]»։

Երկրին մէջ Ընկերութիւնը քալելերող եղած է Յակոբ վրդ. Թօփուզեան։

1850ին Ընկերութիւնը պաշտպան եւ հովարարձու է Վանի հինգ դպրոցներու[7], որոնցմէ մէկն է Յիսուսեան կոչուած դպրոցը, որուն քննութեան առթիւ Մուհամ-

[4] Հայաստան, կ. պ. 1847, թ. 59, Օգոստ. 9։
[5] Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1847, թ. 292։
[6] Հայաստան, 1849, թ. 174։
[7] Անդ։

մէտ փաշա 10 ոսկի նուէր կու տայ Ընկերութեան եւ ուսուցիչներու[8]»։

Ընկերութիւնը 1851 փետրուարին կը վերակազմուի եւ այդ առթիւ Պատրիարքը, յատուկ կոնդակով մը կը քաջալերէ ու կը յանձնարարէ բոլորին Ընկերութեան անդամագրութիւնը։ Ընկերութիւնը կ'ունենայ 12 հոգիէ կազմուած վարչութիւն մը, որուն անդամներն են. Հայրապետ Սապոնճեան (Նախագահ), Յարութիւն Պուռնազեան, Աբրահամ Եղիազարեան, Յակոբ Թովմասեան, Յակոբ Գասպարեան, Աւետիս Քարաօղլանեան, Մկրտիչ Իսքանտառեան, Կարապետ Մանուկեան, Պօղոս Տէր Յովհաննէսեան, Կարապետ Աստուածատուրեան, Սարգիս Վարդանեան, Աբրահամ Սինանեան։

Պոլսոյ մէջ Ընկերութեան կեդրոնն էր Եաղճի Խանը[9]։

3. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1853)

Վանի մէջ երկրագործութիւնը ծաղկեցնելու համար Ընկերութիւն մը կազմուած է 1853ի սկիզբները։ Նախաձեռնարկ եղողները Արծրունեաց Ընկերութեան անդամներն եղած են։ Ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ հիմնուած է։ Անդամավճարն էր 250 ղրչ.։ 1853 փետր. 14ին արդէն 11 հոգի 120 բաժին գրուած ըլլալով՝ ունէին 30,000 դահեկանի դրամագլուխ մը[10]։

Մասիս[11] ալ կը յիշէ Ընկերութիւնս. կու տայ առաջին բաժանորդներուն ցանկը, որոնցմէ Շարաւ Աղա վերաուսուչը, Մարտիրոս Խալճեան գանձապետն է Ընկերութեան։ Կեդրոնն էր Մահմուտ փաշա՝ Ելլուղ Խան։

Ո՛չ Նայեան Աղաւնի եւ ոչ ալ Մասիս յիշած են Ընկերութեան անունը։ 11 տարի վերջ, Պոլսոյ Սէր անունով թերթն է որ առաջին անգամ կու տայ Ընկերութեան անունը։ Սէր կը գրէ. «Երկրագործական Ընկերութիւն, որ ի Պոլիս գտնուող Վանեցիքն են կազմեր եւ արդէն բաւական դրամագլուխ պատրաստեր, որով Ընկերութեան համար

[8] Հայաստան, 1851, թ. 59։
[9] Անդ, թ. 56։
[10] Նայեան Աղաւնի, կ. պ. 1853, թ. 49։
[11] 1853, թ. 55։

հողը պիտի գնեն Վանայ մէջ եւ թթենի կամ ուրիշ կերպ օգտակար բոյսեր ու տունկեր մշակեն[12]»։

Մասիսի մէջ Վանեցի մը կը գրէ 1855ին. «Ահկ իբր երեք տարի յառաջ... Վան քաղաքի բարեկամանձ երեւելիներէն ոմանք Ընկերութիւն մը հաստատեցին մետաքսի եւ ափիոնի մշակութիւնը իրենց հայրենի երկրին մէջ ծաղկեցնելու նպատակաւ... Այս Ընկերութիւնը փութացաւ անմիջապէս 14 հազար հատ ք.թենի մատաղատունկ պրուսայէն Վան փոխադրել ու ընդարձակ այգի մը գնելով՝ զանոնք տնկել... Անոնցմէ ի գատ գրեթէ 40 հազար հատի չափն ալ սերմնացանութեամբ յառաջացան... անցեալ տարի խաշխաշի մշակութիւնը յաջողութեամբ ի ծայր կատարման հասնելով՝ փորձի համար քիչ մը ափիոն մայրաքաղաքս բերուեցաւ, որուն խիստ ընտիր ըլլալը հմուտ անձինքներէ հաստատուեցաւ... այս անգամ Վանէն լուր առինք թէ 50 տրամ շերամի սերմէն, 50 հոխայ ընտիր ու պարարտ խոզակ առնվեր է... արժան կը համարիմ... չնորհակալութիւն մատուցանել Ընկերութեան մեծապատիւ հոգաբարձուներուն, որոնք գոգցես վերին նախախնամութեան ազդեցութենէն չարժեալ՝ այս ամենաօգտակար գործին ձեռք զարկին եւ մեզի առաջնորդ եղան հանգիստ եւ դիւրին ճամբով ապրուստ եւ բարեկեցութիւն գտնելու[13]...»։

4. ՅԻՍՈՒՍԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (իբր 1853)

Վանեցի Տէր Դիոնեսիոս, հին ուսուցիչ եւ վարժարաններու տնօրէն՝ իր յուշերը գրի կ'առնէ 1913—1914ին։ Այդ յուշերուն մէջ խօսելով Վանի Յիսուսեան վարժարանի վրայ՝ կը յիշատակէ նաեւ անոր համանուն «Յիսուսեան Ընկերութիւնը»։ Առանց ճըշդելու՝ հիմնումը կը համարի 1855էն չատ առաջ, նախաձեռնութեամբ Հայրապետ Պէյ Սապոնջեանի եղած։ Նպատակն եղած է վարժարանի նիւթականը հոգալ[14]։

Երկար կեանք ունեցած չէ եւ գործունէութիւնը չի յիշուիր։

[12] Սէր, կ. պ. 1864, թ. 24։
[13] Մասիս, 1855, թ. 237։
[14] Աշխատաւէտ, Վան 1914, էջ 1767։

© National Library of Armenia

5. ...ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1857)

Մահտեսի Գրիգոր Իսաքճանեան, վանեցի, նախաձեռնարկ կ'ըլլայ 1857ին նոր Ընկերութիւն հաստատելու, որուն նպատակն է. «...իրենց բարերար եւ ընդարձակ երկրին մէջ բժեշկի մշակելով՝ մետաբասգործութեան բազմաշահ արուեստ աւելի տարածել [15]»:

Ընկերութեանս անունը կը մնայ անծանօթ:

6. ԳԻՆԵՀԱՏԻՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1860—1864)

Կը յիշուի 1864 Օգոստոսին եւ կ'ըսուի թէ «մօտ տարիներս հիմնուած է եւ կարճեմք դեռ կը շարունակվի [16]»:

7. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1860—1864)

Կը յիշուի նախորդին հետ նոյն ապրիւրէն լոկ անունով:

8. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1860—1864)

Տարօնոյ Արծուիկի վերոյիշեալ տեղեքին մէջ յիշուած է միայն:

9. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1862)

Հաւանօրէն այս Ընկերութիւնն է որ կ'ակնարկուի Սէր Թերթին մէջ 1863ի սկիզբը, ուր կը կարդանք. «կը լսենք թէ Վասպուրական գաւառի յատուկ վարժարան մը բանալու Ընկերութիւն մը կազմուեր է անձնանուէր Վանեցիներէ սա պայմանագրով, Վասպուրական աշխարհի մէջ ուսումնական յառաջադիմութիւնն արծարծելու համար նորահաստատ Ընկերութեանս խնամոցը տակ վասպուրական դպրոց մը կանգնելու եւ շաբաթական խսան փարա ձեռնտուութիւն հաւաքանելու [17]»:

Սէր չի տար Ընկերութեան անունը: Մամուլի [18] կը պարծինք անունի յիշատակութիւնը — վասպուրական Ընկերութիւն: Ընկերութեանս հիմնումը եղած է 1862ի վերջը: Ան պաշտպանը եղած է Վանի դպրոցներուն, բայց իւրաքանչիւր դպրոց կանգնած չէ, որքան դիտենք:

10. ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1862—1863)

Ձիշուած է 1864ին մխայն անունով եւ կ'ըսուի թէ «մօտ տարիներս» եղած է հիմնումը [19]: Հայրենիք [20] կը ճշդէ, ըսելով թէ 1871էն 8 տարի առաջ հիմնուած է: 1871 Ապրիլին անուանափոխութեամբ «Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն» կը կոչուէր եւ կը հանդիսէր խոչընդոտներու [21]:

11. ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1863—1864)

Հիմնադրութեան տարին եղած է 1863—1864ը: Հիմնադիրն է Սարգիս Գնունի, վանի էրէբրին դիւղէն անուանի դրագէտ մը [22]:

1878ին պաշտպանն է Յիսուսեան եւ Շուշանեան երկսեռ վարժարաններուն [23]:

12. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1864)

Տարօնոյ Արծուիկի մէջ [24] *Թղթակից մը* վանէն կը գրէ 1864 Յունիսին. «Նահապետական Ընկերութիւն, զոր նոր կազմելու կը ձեռնարկէին եւ այս պիտի լինի ընդհանրական պայման. Ամէն ընկեր կը պարտաւորվի վանայ մէջէն եղած զգետեղեցիները հագնիլ, ուրիշ վաճառներ չառնել»:

13. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1865)

Կը յիշուի 1865 Յունիսին: Թղթակից մը կը գրէ Վանէն. «Քանիմ ուսումնասէր պատանիներ նոր Ընկերութիւն մի կազմեր են տեղս՝ Ուսումնասիրաց անունով, որոց գործն է տուներու մէջ գտնուած կամ ձեռէ ծախուած գրեանք գնել եւ թեթեւ շահով վաճառել, իսկ պիտանի եւ հազուագիւտ եղած գրեանք կը պահեն իրբեւ ի զարդ ազգային թանգարանի... *Որոշեալ տեղ մի ունի սոյն Ընկերութիւն, ուր ամէն կիրակի կը ժողովին... ուսումնական առարկաներու վրայ կ'աշխատին, միմեանց հաղորդելով իրենց գիտցածներ [25]»:*

14. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1867)

Կազմուած է Յիսուսեանի ուսուցիչ Սարգիս Գնունիի նախաձեռնութեամբ Թաղքամէջ [26]: — 1873ին տակաւին գործօն է [27]:

15. ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1868)

Յայնկոյսներու Թաղի վարժարանին նախկին աշակերտներէն կազմուած է առաջնորդութեամբ Վարդան Երամեանի: *Նպատակն էր. իրերօգնութեամբ զարգանալ [28]:*

16. ԹԱՋ-ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1869)

1870 Յունուարին *կը յիշուի նախ սա ձեւով.* «Նորակազմ Արծրունեաց Գաւառական Ընկերութիւն [29]»: *Յետոյ* 1872ին. «Թաջ-Արծրունեաց Ընկերութիւն [30]»: — *Հիմնուած է Ս. Յակոբի Թաղին մէջ* Տիգրան Ամիրճանեանի *աշակցութեամբ* [31], *նպատակ ունենալով.* «Ընթերցանութիւնն ժողովրդեան ռամիկ մասին մէջ տարածել [32]»: — Աշխատանքի *մէջ յիշուած Ընկերութիւնը հաւանօրէն սոսկ կ'ակնարկուի եւ ոչ թէ նախորդ Ընկերութիւնը [33]:*

17. ՍԱՆԴՈՒԵՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Հիմնուած է Պոլիս 1870 Փետրուար 14ին: Նպատակն է. Վանի մէջ Սանդուխտեան աղջկանց վարժարան մը բանալ: Իր կնիքին վրայ կը կարդացուի. Ընկերութիւն Սանդուխտեան վարժարանին Վանայ 1870: Դուխտեան վարժարանին *անդամներն են. Առաջին Տնօրէն Ժողովի անդամներն են.* Ղեւոնդ Վ. Բերդալեմեան, Յովսէփ Փէրհտեան, Վարդան Պապիկեան, Գէորգ Ամէրեան, Սարգիս Նալպէնտեան, Պետրոս Գասպարեան: *Ընկերութեան եւ վարժարանի* «Սանդուխտ» *յորջորջումը Մկրտիչ Արքեպ. Արմենեան Պատրիարքէն է, որ քաջալերողն եղած է թէ՛ Ընկերութեան եւ թէ վարժարանին [34]»:*

Ընկերութեան անդամավճարն է կէս օսմ. ոսկի եւ արդէն 1870 Փետր.ին գրուած էին 110 բաժին: Ընդհ. ժողովի դիւանը կը կազմէին. Մելքոն Պարթեւեան, Զաքար Համբարձումեան, Աստուր Պէյլէրեան, Աբրահամ Սօլախեան [35]:

Ընկերութիւնը կ'ունենայ նաեւ Գործադիր Ժողով մը վանի մէջ, որ Պոլսոյ Հիմնադիրներու նիւթական նպաստով 1870 Յուլիս 25 Ս. Սանդուխտի տօնին օրը հանդիսական բացումը կ'ընէ Սանդխտեան աղջկանց վարժարանին, որ քիչ ժամանակէն կ'ունենայ 150 աշակերտուհի: Թղթակիցը կը դովէ Վանեցիներու մեծ եռանդն ու շահագրգռութիւնը իրենց նորաբաց աղջկանց վարժարանին հանդէպ. կը շեշտէ Վանեցի հայ տիկնոջ դուրգուրանքը Սանդխտեանի աղջիկներուն վրայ, որոնք, կ'ըսէ, տակաւ այցելութեամբ կը քաջալերեն զանոնք ուսման ու բարեկրթութեան: — Վարժարանի Տնօրէնութիւնը յանձնուած է Տէր Դիոնեսիոս Բահանային [36]: — Վարժարանի բացումին համար վարձուած էր Մանողլանց տունը իր պարտէզով, ուր կը մնայ վարժարանը իր առաջին տարիներուն [37]:

1872ին Սանդխտեան վարժարանի 2000 դահեկան կը նուիրէ Ոստանիկ Տէր Մարգարեան [38]: Այդ տարին Ընկերութիւնը ունէր 18,818 ղրշ. դումար մը, որով Վան կը ղրկէ ղրքեր ու վարժարանի այլ պիտոյքներ [39]:

1875ին աշակերտներու թիւը բարձրացած է 200ի: Տփղիսի Մեղուի խմբագրութիւնը կոչով մը նպաստ խնդրած ըլլալով՝ կը հաւաքուի 341 ռուբլի: Ընկերութիւնը կը ճգտի սեպհական չէնքի տէր ըլլալ. Առենապետն է Յովսէփ Փէհրիճեան եւ Առենադպիրը Աճէատուր Սաֆրաստեան [40]:

1876ին 1000 ռուբլի կը նուիրէ Մկրտիչ Սաճապարեան՝ Սանդխտեան վարժարանին կալուած մը գնելու համար: Յետոյ այդ

---

[15] Մասիս, 1857, թ. 302:
[16] Արծուիկ Տարօնոյ, *Տարօն* 1864, թ. 23, Օգոստ. 1:
[17] Սէր, կ. պ. 1863, թ. 2, Յունուար 8:
[18] կ. պ. 1870, թ. 85, էջ 677:
[19] Տարօնոյ Արծուիկ, անդ:
[20] կ. պ. 1871, թ. 44:
[21] Անդ:
[22] Արարատ, Վաղարշապատ 1889, էջ 298:
[23] Մասիս, 1878, թ. 2130:
[24] 1864, թ. 23:
[25] Տարօնոյ Արծուիկ, 1865, թ. 43:
[26] Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Ա. Ագէքսանդրիա 1929, էջ 44 եւ 88:
[27] Անիա, կ. պ. 1873, թ. 38:
[28] Համբարձում Երամեան, անդ, էջ 43—44 եւ 88:
[29] Մխածան, կ. պ. 1870, թ. 73:
[30] Փող, կ. պ. 1872, թ. 199:
[31] Համբարձում Երամեան, անդ, էջ 88:
[32] Անիա, 1873, թ. 38:
[33] Տե՛ս Աշխատանք, Վան 1914, էջ 1775:
[34] Տե՛ս Ընկերութեանս հիմնումի մասին մանրամասնութիւն՝ Մասիս 1870, թ. 952: — Մխածան, 1870, թ. 92:
[35] Մանգումէի էֆեմեր, կ. պ. 1870, թ. 1173:
[36] Մասիս, 1871, թ. 1074:
[37] Օրագիր, կ. պ. 1870, թ. 238:
[38] Մասիս, 1872, թ. 1318:
[39] Անդ, թ. 1372:
[40] Մասիս, 1875, թ. 1635:

© National Library of Armenia

նուիրատուութիւնը կը բարձրացնէ 2000 ռուբլիի՝ սեպհական հող գնելու եւ չէնք չինելու համար: Ատկէ զատ 10,000 ռուբլի ալ կը նուիրէ՝ իբրեւ անձեռնմխելի դրամագլուխ մը, որպէս զի տոկոսներով վարժարանը կառավարուի [41]:

Սանդխտեան վարժարանը 1881ին Նոր Նախիջեվանի մէջ է. ուսման նիւթերն են՝ Հայերէն, կրօն, Հայոց Պատմութիւն, Թուաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն: Ընկերութիւնը 1882—1885ին կը զարգանայ մինչեւ Ընկերութիւններուն հետ: Վարժարանը կը շրջունակուի Հոգաբարձուներով: 1912ին ունի 223 աշակերտ, 9 դասարանով եւ 13 ուսուցիչով [42]:

Սանդխտեանի բարերար մ'եղած է նաեւ Գրիգոր Սերեպրենիկեան, որ 12,000 ռուբլի նուիրած է [43]:

18. ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1871)

Հր. Բազրունի կը գրէ. «1871 Թուին Առաջնորդ. Տէր Պօղոս վրդ. Մելիքեանի օրով Նորաշէնի ծխական վարժարան աւարտող աշակերտներէն Խաչատուր Սաֆրաստեան, Գրիգոր Պապիկեան, Սարգիս Ամէմխաչեան, Յովհ. Նաղեան եւ ուրիշներ Նորաշէնի վարժարանը բարձրացնելու համար Ընկերութեան մը հիմը կը դնեն, պարտաւորելով յատուկ կանոնագրութիւն եւ արձանագրութիւններ: Բոլոզ (Յովհաննէս) վարժապետը իր վարկին դէմ նկատելով այդ ձեռնարկը... բոլոր հաշուետուները... վառարան նետելով կը վառէ... Երիտասարդաց խումբը... կը չանայ դուրսէն ընկերներ գտնել Մխուիթիւնը ընդարձակելու համար եւ գեղեցիկ առաջադրութիւններով... կը հիմնեն Հայկազնեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր ուրոյն վարժարան մը բանալ, ծխականներու ոչ – նախանձելի վիճակը բարձրացնել եւ միաժամանակ երիտասարդ սերունդին մէջ նախաձեռնութեան ոգին արթնցնել: «Հայկազնեան Ընկերութիւնը» երեք ամիսի չափ գաղտնի կը մնայ: Գործը կանոնաւոր հիմքերու վրայ դնելու համար կ'ընտրեն Վարչական եւ Ուսումնական Մարմիններ: Վարչական Մարմնի անդամներն էին. Փանոս Գափամաճեան, Միսաք Շատուրեան, Կարապետ Սաֆրաստեան, Սարգիս եւ Աբրահամ Աբարքցեաններ: Իսկ Ուսումնական Մարմնի անդամներն էին. Պետրոս Գափամաճեան, Խաչատուր Սաֆրաստեան, Սիմէոն Գիւնէչեան, Սարգիս Ամէմխաչեան եւ ուրիշներ: Ընկերութիւնը առաջին առթիւ 30,000 ղրչ. պատրաստի դրամ մը ձեռք կը բերէ եւ Վարչական Մարմինը Առաջնորդ. Տեղապահին երթալով՝ նոր դպրոցի մը Ծրագիր–կանոնագիրը կը ներկայացնէ եւ վաւերացնել տալով՝ 1872 Վարդանանց տօնի Հիւպշաբթի օրը նմանը չտեսնուած հանդէսով մը հիմը կը դրուի Հայկազնեան վարժարանին Պարոնիկեանենց տանը մէջ [44]»:

Ընկերութիւնը Պոլսէն ուսուցիչներ կը բերէ Մարտիրոս Իւզանդեան եւ Մելքոն Պարթեւեան՝ տարեկան 200ական ղուրուշով: Վարժարանը կ'ունենայ 150է չափ աշակերտ, որոնք իրենց ուսերուն ու օձիքներուն վրայ «Հ. Վ.» սկզբնատառերը կը կրէին [45]:

Մասիս [46], Օրագիր [47] եւ Ասիա [48] յիշած են Ընկերութիւնս:

1877ին կը զարգի Ընկերութիւնը՝ դպրոցի հոգը կը ստանձնէ իր նախկին աշակերտներու կազմած «Հայրենասէր Սանուց Ընկերութիւնը»: — Թէոդիկի [49] տուած տեղեկութիւնը թերի է:

19. ԲԱՐԵՐԱՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1871)

Կազմուած է 1871ի սկիզբները Վանի Այգեստանի մէջ Ս. Մատթէոսեան դպրոցի հոգն ստանձնելու համար: 5 ուսուցիչ կը վարձէ Գաղղիերէնի, Հայերէնի, Երաժշտութեան եւ Ընթերցանութեան համար: Դպրոցին Տնօրէնն կը կարգեն Տէր Դիոնեսիոսը: 12 հոգիէ բազկացած Հոգաբարձութիւն մը կը կառավարէ բոլոր գործերը: Ընկերութիւնը կ'ունենայ 170 անդամ: Կը հոգայ նաեւ աղքատ եւ որբ աշակերտներու ղեկտ եւ գրենական [50]:

[41] Անդ, 1876, թ. 1906: — Թէրճ. էֆեմեր, 1882, թ. 1420: — Սչխատանիք, 1914, էջ 1775, 1815—1816:
[42] Մասիս, 1881, թ. 2936: — Սչխատանիք, Վան 1912, թ. 82:
[43] Սչխատանիք, 1914, էջ 1840:
[44] Սչխատանիք, Վան, 1914, էջ 1875:
[45] Անդ:
[46] 1872, թ. 1223: — 1873, թ. 1404:
[47] 1873, թ. 932:
[48] 1874, թ. 46:
[49] Ամէնուն Տարեց. 1912, էջ 382:
[50] Հայրենիք, 1871, թ. 42, Ապրիլ 2:

20. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1871)

Այգեստանի մէջ եղած Նորաշէնի դպրոցի 300 աշակերտներու կրթութիւնը ապահովելու համար 24 հոգի քովէքով պատրաստեցին 1871 Դեկտ. ին հիմը կը դնեն Ուսումնասիրաց Ընկերութեան: Նպատակի մասին կը գրէ Թղթակիցը. «...Դպրոցի ո եւ իցէ թերութիւնները լեցնելու եւ նորա տխուր վիճակը բարւոքացնելու» համար [51]: Թղթակիցը ցաւ կը յայտնէ որ Ընկերութիւնը իր հալածիչները կ'ունենայ: Երամեան [52] ալ կ'աւելցնէ որ Քոլոզ Յովհաննէս վարժապետ շատ ալ հաշտ չէր...

21. ԻՐԱՒԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872—1873)

1873 Մարտ 17 եւ 20 Թուական Թղթակցութիւնները Վանէն կ'իմացնեն թէ «ժամանակէ մ'ի վեր յիշեալ Քաղաքին մէջ ժողովրդական մեծ շարժում մը կը տեսնուի ազգային Ընկերութիւններ կազմելով՝ Ընթերցանութիւնը ժողովրդեան ռամիկ մասին մէջ տարածելու եւ դպրոցաց օգնելու» համար: Թղթակիցը կ'աւելցնէ թէ մինչեւ 1873 Վանի մէջ հիմնուած են եօթը Ընկերութիւններ, որոնցմէ մէկն է «Իրաւասէր» Ընկերութիւնը [53]:

Նոյնը կը հաստատէ ուրիշ Վանեցի մը միեւնոյն շրջանի համար գրելով. «Միաժամանակ սկիզբ կ'առնէին իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, զարգացողական նպատակաւ Ուսումնասիրաց կամ Ընթերցասիրաց Երիտասարդական Միութիւնները [54]»:

Այդ տեն Վանի մէն մի թաղը իր յատուկ Մշակութ. Ընկերութիւնը ունեցած է, որոնց մասին ոչ թէ մանրամասնութիւն, այլ եւ ոչ իսկ Ընկերութիւններու անունը եւ պատկ հակիրճ տեղեկութիւն մը հաղորդուած է:

22. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872—1873)

Հաւանօրէն 1872—1873ին հիմնուած է: Կը յիշէ Ասիա [55]: Երկար կեանք եւ գործունէութիւն ունեցած է, մի 1879ին տակաւին

[51] Մասիս, 1872, թ. 1214:
[52] Համբարձում Երամեան, Ցուշարձան Ա., էջ 88:
[53] Ասիա, 1873, թ. 38:
[54] Երամեան, անդ, էջ 79:
[55] 1873, թ. 38:

թաւերական ներկայացումներ կու տայ [56]: Նպատակ ունի Աւանց եւ Շահպազ գիւղերու մէջ դպրոց բանալու [57]:

23. ՄԵՍՐՈՊեԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1872—1873)

Լոկ անունով յիշուած է 1873ին [58]:

24. ՈՒՍՈՒՄՆԱՏԱՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1875)

Կազմուած է 1875ի առաջին ամիսներուն: Հիմնադիրներն են. Սահակ Գալճեան, Մելքոն Պարթեւեան եւ Նշան Շիրվանեան, որոնք նպատակ ունեցած են Վանի մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը բանալ: Վարժարանը կը յայտնի բանալ 1875 Յուլ. 21ին, ուր կ'ուսուցանէին. Հայերէն, Հայոց Պատմութիւն, գաղղիերէն, տաճկերէն, Թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, տոմարակալութիւն, գրահաշիւ, գեղագրութիւն, Սրբազան Պատմութիւն: Վարժարանը կ'ունենայ թէ' գիշերօթիկ եւ թէ արտաքին աշակերտ: Ընկերութիւնը իր վարժարանին անուն մը չի տար. կը խոստանայ անո'ր անունով յորջորջել, որ Ընկերութեան նուիրէ 100 օսմ. ոսկի [59]: Նուիրատուութիւն մ'եղած չէ. վարժարանը իր Ընկերութեան անունով կոչուած է [60]:

Շամանակակից մը կը պատմէ որ Ս. Յակոբի եւ Յիսուսեանի բարձրադոյն կարգի աշակերտները Ուսումնատարածի մէջ գրկուած են եւ իրեն հետ հոն դասախօսած են Տիգրան Ամիրճանեան եւ Խաչատուր Դարբինեան: 1876 Դեկտ. 1ի խորհրդաւոր հրդեհը վերջ տուած է թէ' Ընկերութեան եւ թէ վարժարանին [61]:

25. ԿՐԹԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1875)

Վանէն յօդուածագրի մը համեմատ՝ հիմնուած է բողոքականութեան հոսանքին դէմ մրցելու համար: Բողոքականութեան մուտքը Վանի մէջ եղած է 1872ին [62]: Վե-

[56] Մասիս, 1879, թ. 2282:
[57] Անդ, թ. 2407:
[58] Ասիա, 1873, թ. 38:
[59] Մասիս, 1875, թ. 1733:
[60] Թէրճ. էֆեմեր, 1881, թ. 1276:
[61] Համբարձում Երամեան, Ցուշարձան, անդ, էջ 90:
[62] Անդ, էջ 91—92:

© National Library of Armenia

բոյիչեալ յօդուածագիրը առանց ճշդելու հիմնուամի թուականը՝ կը չարունակէ Ընկերութեանս մասին գրել. «Նպատակ դրած է կիրակի օրերը սուրբ պահել, Ս. Գրոց վրայ հրապարակային դասախօսութիւններ սարքել՝ մրցելու համար «ժողովարաններու» դէմ[63]: — Ընկերութեանս առաջին յիշատակութիւնը եղած է 1878 Յունիսին, երբ կը համաձայնի գործել միւս Ընկերութիւններու հետ[64]:

Հիմնուած է 1875ին Արարուցի մէջ, նախաձեռնութեամբ Տէր Դիմոնեսիոսի[65]: Երամեան հիմնադիր կը համարի Տէր Դիմոնեսիոս, Տէր Թովմաս, Հայրապետ Ճանիկեան եւ Պետրոս Գափամաճեան[66]:

26. ԲԱՐԵՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1876)

Հիմնադիրն է աչազուրկ Համբարձում Երամեան, որ կը գրէ. «...պատանութիւնը խաղերէ (նարտ, թղթախաղ) եւ զանազան մոլութիւններէ զերծ պահելու եւ անոնց համար բարոյացուցիչ զբաղում մը ստեղծելու դիտումով կազմեցի 1876ին Բարեսիրաց Միութիւնը՝ ինճ յանձնուած իբր 40 հոգինոց դասարանի աշակերտներէն... իբր միջոց ընտրեցինք Գրադարան, կիրակնօրեայ լսարան եւ թատրոն: Այս Միութիւնը խանդավառ ընդունելութիւն գտաւ նաեւ ծնողական շրջանակներու մէջ, ուստի կիրակնօրեայ լսարանը կը յաճախէին չափահասներ իսկ[67]»:

Միութիւնը երկար ապրեր ու գործեր է. 1879ին թատերական ներկայացում կու տայ[68]: 1912ին գործող «Բարեսիրական Ընկերութիւնը[69]» չարունակութի՞ւնն է նոյնին:

27. ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ՍԱՆՈՒՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1876)

Կազմուած է 1876ին վանի Հայկազեան վարժարանի աշակերտներէն՝ նպատակ ունենալով. «Ընթերցարան հաստատել, կիրակի օրերը (ձրի) դաս տալ եւ յատուկ լսարան մը բանալով՝ ատենաբանութիւններ ընել[70]»: — Մկրտիչ Փորթուգալեանի առաջնորդութեամբ 1876 Նոյ. 1ին կը բանան լսարանը: 1877ին ունին նաեւ Ընթերցարան-Թանգարան: Լսարանը բաց է երկու չաբաթը անգամ մը, իսկ Ընկերութիւնը ստացած է չատ մը զրքերու նուէրները, ինչպէս կը հաղորդեն Ընկերութեան Վարիչները՝ Յովհաննէս Ա. Թէրլէմէզեան (նախագահ), Մկրտիչ Ա. Թէրլէմէզեան (քարտուղար) եւ Սահակ Մանասեան (դրապահ)[71]:

Ընկերութիւնս «Հայկազեան Ընկերութեան» դաղարումէն (1877) վերջ կը ստանձնէ պաշտպանութիւնը Հայկազեան վարժարանի[72]:

28. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1877)

Մկրտիչ Փորթուգալեանի առաջարկով կը հիմնուի 1877 Փետր.ին: Նպատակը. «Վանէն ուչիմ եւ յարմար պատանիներ առաքել Եւրոպայի երկրագործական վարժարանները եւ նոցա միջոցով երկրագործութիւնը ծաղկեցնել Վասպուրական աշխարհին մէջ. հողեր գնել եւ Ընկերութեամբ պաշտպանել երկրագործութեան յառաջդիմութիւնը հարստահարիչներու եւ յափշտակիչներու դէմ»: Ընկերութեանս թեւթիկունք կանգնած են 1877ին կանգուն եղած վեց Ընկերութիւնները[73]:

29. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1877)

1878 Յունիսին յիշուած է իբրեւ ոչ-նոր Ընկերութիւն, որ պատրաստ է գործակցիլ ուրիշ Ընկերութիւններու[74]: 1879ին կը բանայ լսարան մը[75]:

30. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1877)

Հաւանօրէն կազմուած է 1877ին, ինչպէս «Հայկականը»: Կը ձգտի գործոց բանալ Հայոց Զորք գիւղերէն Իշխանի Գոմ գիւղի մէջ[76]:

[63] Մասիս, կ. պ. 1882, թ. 3145:
[64] Մասիս, 1879, թ. 2265:
[65] Թէոդիկ, Ամէն. Տ. 1912, էջ 382:
[66] Երամեան, անդ, էջ 114:
[67] Անդ, էջ 95:
[68] Մասիս, 1879, թ. 2282:
[69] Տե՛ս Աշխատաւիֆ, 1912, էջ 1104:
[70] Մասիս, 1877, թ. 1998:
[71] Անդ, Մանգ. Էփէեար, 1877, թ. 3413:
[72] Թէրճ. Էփէեար, 1881, թ. 1276: Թէրճ. Էփէեար, 1879, թ. 55:
[73] Մանգ. Էփէեար, 1877, թ. 3413:
[74] Մասիս, 1879, թ. 2265:
[75] Թէրճ. Էփէեար, 1879, թ. 551:
[76] Մասիս, 1879, թ. 2407:

31. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878)

Հիմնուած է 1878 Փետրուարին՝ Նորաշէնի երիտասարդներէն: Հանդիպած է չատ մը խոչընդոտներու[77]: Ա. տարեդարձը կը տօնուի մեծ ոգեւորութեամբ[78]:

32. ԱԶԳԱՆՈՒՆԵՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878)

Կազմուած է 1878 Փետրուար 14ին՝ Արարուց Թաղի Ս. Մատթէոսեան վարժարանի նախկին սաներէն[79]: Գլխաւոր հիմնադիր կը յիշուին Մարկոս Նաթանեան, Պօղոս Նաթանեան եւ Խաչատուր Մանդակունեան[80]: Նպատակն եղած է. «Հայ ժողովրդեան մէջ ազգային զգածումը արծարծել[81]: Կը հոգայ նաեւ աղքատ աշակերտներու դրենականները[82]:

Նպատակին հասնելու համար բացած է 1. Լսարան՝ բանախօսութիւններու, 2. Խօսարան՝ վիճաբանութիւններու, 3. Դասարան՝ ձրի ուսում չմրելու, 4. Թանգարան-Ընթերցարան՝ ընթերցումի համար[83]:

1878ին վանի մէջ կային աւելի քան 10 Մշակութ. Ընկերութիւններ: Ազգին մեծագոյն օգուտին համար անոնցմէ տասը իրենցմէ երկ-երկու երեսփոխան կ'ընտրեն եւ Ընկերութիւններու այդ ներկայացուցիչներէն կը կազմուի «Ընկերութեանց երեսփոխանական ժողով» մը, որուն նպատակը կ'ըլլայ «Ազգային բարոյական եւ մտաւորական օգուտները խորհիլ եւ գործել»: Այդ միութեան մասնակցող Ընկերութիւններն են. 1. Անդրանիկ, 2. Առաքելեան, 3. Արծրունեաց, 4. Կրթասէր, 5. Հայկական, 6. Հայրենասէր, 7. Մամիկոնեան, 8. Ուռումնասէր, 9. Քաջ-Արծրունեան, 10. Ազգանուէր[84]:

33. ԽՆԱՄԱՏԱՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1878)

Հիմնուած է 1878 Յուլիս 13ին: Գաղափարողը եւ գլխաւոր հիմնադիրն է աչազուրկ Համբարձում Երամեան՝ իբրեն օգնական ունենալով Ս. Յակոբի երիտասարդները: Նպատա՞կը. — Տճանկ ընտանիքներու սնունդ, գգեստ եւ գործ հայթայթել. որ եւ աղքատ ուչիմ մանուկներ կրթելով՝ վարժապետութ. եւ քահանայութ. պատրաստել[85]: Գործադիր ժողովի Առենապետն էր Համբարձում Երամեան, Առենադպիրը՝ Մարտիրոս Կիւլիմեան: Անդամավճարն էր 2½ ղուրուչ[86]:

Ընկերութիւնը կ'որդեգրէ 15 անօգնական եւ կարօտ մանուկներ եւ կը դաստիարակէ Ս. Յակոբի Ծխական դպրոցին մէջ: Այդ մանուկները 1878—1879ին կը կոչուէին Խնամատարի սաներ եւ ոչ թէ որբեր, որոնք պարկեշտ ընտանիքներու քով տեղաւորուած՝ Խնամատարի թոշակներով կը հոգացուէին, դի Խնամատարը գիւերօթիկ հաստատութենէ աւելի կը նախընտրէր ընտանեկան միջավայրը:

Խնամատար Ընկերութեան հիմնադիրն քիչ վերջ «Քաջ-Արծրունեան» Ընկերութիւնը իր ամբողջ կազմով կը միանայ Խնամատարին՝ անոր թոշակով իր զոյքերը եւ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ կառուցած իր հաւաքատեղին:

Խնամատարին առաջին եւ միայն բարերարը կ'ըլլայ վանի ռուսական Հիւպատոս՝ Կոստանդ Կամսարական, որ ամսական մէկ ոսկի վճարելէ զատ՝ սան մըն ալ կ'որդեգրէ[87]:

1880 Սեպտ.ին Խնամատարի 15 սաները կը փոխադրուին կարմրուղ Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր կը բերուին նաեւ 10 նոր որբեր, որով 1880 Սեպտեմբերին բացումը կը կատարուի Որբանոցին: 1881 Յունուարին Որբանոցը Այգեստան կը փոխադրուի: Նոյն տարուոյ Մայիսին դարձեալ Կարմրուղ, ուր կը մնայ մինչեւ 1882ին Սեպտեմբեր, երբ Խնամատար Ընկերութիւնը կը լուծուի՝ ըստ պետական հրամանի:

Համբարձում Երամեան, որ միենոյն միացած էր Խնամատարի Որբանոցի Վարչութեան մէջ՝ իբրեւ միակ Վարիչ՝ Որբանոցը դարձեալ Այգեստան կը փոխադրէ 1882 Հոկտեմբերին: 1883ին կը սկսի նաեւ թոշակա-

[77] Անդ՝ 1878, թ. 2216:
[78] Թէրճ. Էփէեար, 1879, թ. 568:
[79] Անդ՝ 1880, թ. 839:
[80] Երամեան, անդ, էջ 114:
[81] Թէրճ. Էփէեար, 1881, թ. 1096:
[82] Անդ՝ 1880, թ. 838:
[83] Թէրճ. Էփէեար, 1881, թ. 1096:
[84] Մասիս, 1879, թ. 2265:
[85] Երամեան, անդ, էջ 116:
[86] Մասիս, 1879, թ. 2388:
[87] Թէրճ. Էփէեար, 1881, թ. 1187: — Յուշարձան, անդ, էջ 116—117:

© National Library of Armenia

ւոր աշակերտ ընդունել, որով աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ հարիւրէ աւելի եւ վարժարանը կ'ըլլայ իննամեայ ծրագրով դասարանական վարժարան մը: 1908ին քիչ վերջ աշակերտութեան թիւը հասած էր 400ի. տարեկան պիւտճէն 1200 ոսկիի բարձրացած էր, իսկ վարժարանի մակարդակը՝ 1886ին սկսեալ՝ Վանի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնը: Մինչեւ 1888 դիշերօթիկ սաներու կէսին աւելին չըլլանալու կ'ըլլայ, մնացածը արհեստաւորներու քով կը տեղաւորուի, որով այդ տարիէն վերջ վարժարանը կը վերածուի ցերեկօթիկ վարժարանի եւ ընդունուած քանի մը դիշերօթիկներն ալ ընտանիքներու քով կը տեղաւորուին: 1904ին վերջ վարժարանը կոչուած է Երամեան վարժարան [88]:

34. ՅԱՌԱՋԴԻՄԱՍԵՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

Հիմնուած է 1879 փետր. 8ին: Հիմնադիրները 10 հոգի են, որոնցմէ կը յիշուին. Մկրտիչ Փորթուգալեան, Տիգրան Ամիրճանեան, Հայրապետ Ճանկիկեան, Կարապետ եւ Մարկոս Նաթանեան: Ամսական անդամավճարն է 5 դահեկան: Ընկերութեան նպատակներէն մին է. խօսարանի միջոցաւ ժողովուրդին կամքը ամփոփել եւ ներկայացնել ուր որ անկ է: Կը բանայ Լսարան եւ կը ջանայ բանակցութիւններով երկրին եւ ժողովուրդին յառաջադիմութեանը սատարել: Իր չուրջ կը դտնէ հետաքրքրութիւն ու համակրանք: 80ական թուականներու ազգային հանդէսներու կազմակերպիչն է: Կ'ունենայ աւելի քան 100 բաժանորդ [89]:

35. ՍԱՆՈՒՀԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

1880ի սկիզբը կազմած են Սանդխտեան վարժարանի սանուհիները [90]: Ուրիչ ծանօթութիւն կը պակսի:

36. ԲԱՐԵԴԷՏ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

Հիմնած է Համբարձում Երամեան՝ հակեցական նպատակով: Բացած է առեւտրական խանութ մը, զոր կը վարէ Նշան Գրաւ-

[88] Տե՛ս Ցուշարձան, անդ, էջ 148—172: — Աշխատաւիֆ, 1912, թ. 86: — Դաշինք, Իզմիր 1914, թ. 1503:
[89] Թէրճ. էփեմեար, 1879, թ. 545: — Երամեան, անդ, էջ 118—119:
[90] Թէրճ. էփեմեար, 1880, թ. 838:

աչֆերեան: Ընկերութիւնը երկար կեանք չ'ունենար [91]:

37. ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880)

Մ. Պ. Հայկունի վանէն կը տեղեկագրէ 1880 Հոկտ. 23ին. «Վասպուրականի Հայ երիտասարդութիւնը... գործակցութեամբ մի քանի յառաջդիմանէր երիտասարդութեան անցեալ կիրակի Այգեստանի մէջ մի Ընթերցարան բացաւ, ուր Հայերէն եւ օտար լեզուաւ լրագիրներ կը դտնուին: Ընկերութիւնը մտադիր է շուտով օգտակար դրեանք ալ հաւաքել ընթերցասիրութիւնը ծաւալելու ժողովրդեան չրջանին մէջ [92]»: — Անուանը չի տար սակայն Ընկերութեան, որ չատ հաւանական ընթերցասիրաց ըլլալու է: Ուրիչ տեղ չէ յիշուած:

38. ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880—1881)

Կը յիշուի 1882 Մարտին լոկ անունով [93]:

39. ՈՒԽՏԱՊԱՀԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1882—1883)

Կազմած են Վանի Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները՝ պաշտպանելու համար Վանի վանքերն ու անոնց կալուածները ոտնձգութիւններու դէմ [94]:

40. ՍԱՆՈՒՀԵԱՑ ԿՐԹԱՍԷՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1890)

Կազմուած է «Սանդխտեանի» անդրանիկ աշակերտուհիներու նախաձեռնութեամբ՝ երբ Սանդխտեան վարժարանը Ցովնանեաններ տանը մէջ էր [95]: Նպատակն էր. «Նիւթապէս բարձրացնել զպրոցը եւ միեւնոյն ժամանակ բարձրագոյն կարզերու աղջկանց մէջ մտցնել կարուձեւի եւ ձեռագործի դասերը»: Միութեան հիմնադիրն ու Ատենապետն է Տիկին Իսկուհի Մրմեան, որ Եղիսաբեթ եւ Մարիամ Աճէմեաններու, Մարդարիտ Պապիկեանի եւ ուրիշներու հետ զորզազործութեան կը ձեռնարկէ: Սանուհեայ Միութիւն 1894ին զպրոցին կը նուիրէ երկու ընկոյզի փայտէ թաւշապատ բազկաթոռ եւ մէկ թիկնաթոռ, նոյնպէս 10 աշակերտուհիի համար դրասեղան ու աթոռ եւ մեծ, սիրուն դորգ մը՝ վարագի վանքին [96]:

[91] Երամեան, Ցուշարձան, անդ, էջ 98:
[92] Մասիս, 1880, թ. 2799:
[93] Մասիս, 1882, թ. 3135:
[94] Թէրճ. էփեմեար, 1884, թ. 2202:
[95] Տե՛ս այս մասին Աշխատաւիֆ, Վան 1914, էջ 1816:
[96] Անդ:

41. ՎԱՆԱՑ ՈՐԲԱՒԱՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1899)

Հիմնուած է Եգիպտոս 1899 Մայիսին, վարագայ վանքի Որբանոցին նպաստելու համար [97]:

41ա. ՎԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1903)

Հիմնուած է Ամերիկա 1903 Մայիս 1ին՝ նպաստելու համար վանի եւ չրջակայից մէջ ուսման եւ կրթութեան: Իր կանոնագիրը ունի 16 Յօդուած (Տպ. Բոստոն 1904):

41բ. ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1907?)

1912ին Մանկապարտէզ ունի. կը հրատարակէ Լոյս Ամսօրեայ (Տե՛ս Աշխատանք, էջ 1104):

42. ՈՐԲԱՒԱՆԱՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1907)

Մանզումէի էֆֆեար [97] իր «Ազգային» բաժնի մէջ 1908 Յունուար 13ին կը յանուանէ. «Վանի մէջ տիկիններու եւ օրիորդներու նախաձեռնութեամբ «Որբախնամ» Ընկերութիւն մը կազմուած է օգնութիւն հասցնելու համար տեղւոյն բազմաթիւ անտէր ու անօգնական թշուառ որբուկներուն» [98]: — Կը թուի թէ 1907ի վերջերը հիմնուած է:

43. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կազմուած է Պոլիս 1908 Յուլիս–Օգոստոսին [99]: Ուրիչ տեղեկութիւն չունինք:

44. «ԾՈՎԱԿ» ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կազմուած է Վանի մէջ հաւանօրէն 1908ի գարնան, դի Պոլսոյ Վանեցիները Վանի «Ծովակ»ին մէկ ճիւղը կը կազմեն 1908ի աշնան [1]: — Ի նպաստ Մխիթեան վիճակահանութիւն մը կազմակերպուած է 1909ին [2]:

45. ԿԱՆԱՆՑ ԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1908)

Կը կոչուի նաեւ «Վասպուրականի Հայ Կանանց Միութիւն»: Հիմնուած է 1909 Մարտին: Աչխատած է օգտակար ըլլալ մասնաւորապէս հայ կնոջ մտաւոր զարգացման: Կը սարքէ լսարաններ: Նիւթապէս նպաստած է Կիլիկեան աղետեալներուն եւ տեղւոյն Սանդխտեան վարժարանին [3]:

[97] Բիւզանդիոն, 1900, թ. 983, Յունուար 16:
[98] 1908, թ. 2318:
[99] Մանզ. էֆֆեար, 1908, թ. 2207:
[1] Աշխատաւիֆ, 1912, թ. 67:
[2] Ազատամարտ, կ. պ. 1909, թ. 60:

46. ՎԱՐԱԳԱՑ ՍԱՆՈՒՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1910)

«Վարագայ Սանուց Միութեան» Գանձապահ՝ Գարեգին Մխիթարեանց կը ծանուցանէ. «Վանայ մէջ կազմակերպուած է «Վարագայ Հայրիկին Սաներու Միութիւն»ը, նպատակ ունենալով... վերահաստատել մեր «Արծիւ Հայրիկի» տպարանը, անոր յիշատակը յաւերժ անմահացնելու համար [4]»:

47. «ՎԱՍՊԻ» ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1911—2)

Գրական–գեղարուեստական երեկոյթներ կը սարքէ [5]:

48. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1912)

Պոլսոյ Վանեցի երիտասարդներ 1912ի սկիզբները հիմնած են այս Միութիւնը՝ նպատակ ունենալով. «Զարկ տալ վասպուրականցիներու մտաւոր, բարոյական եւ ֆիզիքական զարգացման, արթնցնելով անոնց մէջ ինքնազարգացման եւ նախաձեռնութեան ոգին [6]»:

Արտամետի մէջ բացած է «Արծիւ» Գրադարանը 200 կտոր գրքերով. հրապարակ հանած է Վան քաղաքի բաց–քարտը [7]: — Միութիւնը ճիւղեր ունի Բակուի, Արտամետի եւ Ալիւրի մէջ: Պոլսոյ մէջ ունի 50 անդամ: Ունեցած է իր կանոնագիրը: Գրադարան հիմնած է նաեւ Նոր գիւղի եւ Ալիւրի մէջ [8]:

49. ԱԳԹԱՄԱՒՈՆԱՄ ՄԱՐՄԻՆ (1912)

Ցայնկոյաններու մէջ 1913ին կը յիշուի Աղթամարմնամ Մարմին մը, որ 2 գորգ

[3] Անդ, 1910, թ. 235:
[4] Ցառաջ, Կարին 1910, թ. 49:
[5] Աշխատաւիֆ, 1912, թ. 80:
[6] Վանտոսք, Վան 1912, էջ 319:
[7] Աշխատաւիֆ, 1912, թ. 1029:
[8] Անդ, 1914, էջ 1830:

© National Library of Armenia

գործել տուած է եւ վիճակահանութեան դրած՝ ի նպաստ Յայնկոյսներու երկսեռ աղքատիկ ուսանողներու[9]։

50· ՍԱՆԴԱՏԵԱՆ ՍԱՒՈՒՀԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1914)

Նախաձեռնող հիմնադիրն է Տիկ. Իսկուհի Մրմրեան, որ կը դրէ 1914 Յունուարին՝ խօսքը Սանդխտեանի նախկին սանուհիներուն ուղղելով. «...իմ սիրելի ընկերուհիներս. ուրիշներ պատճառ եղան մեր ուսման, բայց մենք թերացած ենք մեր պարտականութեան մէջ... մեր մայր վարժարանը նիւթապէս ճնշուած է... մեր պարտքն է հնարաւոր եղած միջոցներով օգնել անոր: Այս պարտականութեան ղացոյմով խումբ մը նախկին ընկերուհիներով «Սանդխտեան Սաւուհեաց Ընկերութիւն» անունով Մխուքիւն մը կազմեցինք... ձեռք ձեռքի տալով օգնելու մեր մայր վարժարանին[10]»։

51· ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1916)

Կը յիշուի 1916 Սեպտեմբեր–Հոկտեմբերին եւ ունի էջմիածնի մէջ՝ 1000 ռուբլի ի պահ դրուած[11]։ *Պոլսո՞յ մէջ էր իր կեդրոնը։*

52· ՎՍՏՊՈՒՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1918)

Կազմուելու սկսած է 1918 Դեկտ.ին[12]։ *Կը հրատարակէ. «Ցիշատակագիր վանայ հիմնապաշտպանութեան դէպքերու*[13]»։ 1921 *Ապրիլին կը վերակազմուի եւ 80 ժողովականներ կ'ընտրեն հետեւեալ Վարչական անդամները. Յովհաննէս Թէրլէմէզեան, Մխիթարա Աւագեան, Արսէն Թէրլէմէզեան, Շաւարշ Յակոբեան, Արշաւիր Սօլաքեան, Գեղամ Երամեան, Գրիգոր Պէօզիկեան, Մխիթար Ձիտեճեան, Արշաւիր Հիւսեան։ Դիւանը կը կազմեն. Պրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեան (Առենապետ), Արտակ Դաբրիճեան (Բ. Առենապետ), Օգսէն Սարաճեան (Ս. Առենադպիր), Մխիթար Գալիկեան (Բ. Առենադպիր*[14])։

Ամերիկայի Վանեցիները երկար տաեն միտքին կը չարունակէին գործել Մխուքեան չուրջ. վերջին տասնամեակներուն պառակտուած են, ժիր բախտաբար. երկու պարբերական կը հրատարակեն վարագ եւ Արծուի վասպուրական[15]։

*

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԷՐԷՐԻՆ ԳԻՒՂ

1· ... ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1855)

Բղնունեաց Ծովուն Եղերքը գտնուող Վանի Էրէրին Գիւղը 1855ին 60 տուն հայ բնակիչ ունէր եւ զուրկ դպրոցէ։ Պոլիս պանդխտած էրէրինցիները 1855ին Ընկերութիւն մը կը հիմնեն՝ գիւղին մօտ եղող Ս. Սահակ Պարթեւ վանքը նորոգելու եւ գիւղին մէջ ալ դպրոց մը բանալու համար։ «Արդարեւ, կը դրէ Արծուի վասպուրական[16]*, պիտի զարմանայ ընթերցողը, յիշեալ գիւղացւոց վրայ, որ մեծ խոհեմութեամբ հաստատեցին իրենց Ընկերութեան հիմն, վեց հազար դուրուշ դրամագլուխ դնելով ապահով տեղ մը Վանեցի Սապոնճեան Հայրապետ Աղային պաշտպանութեան ձեռքով, որուն չահ միայն բաւական է իրենց աղքատ դպրոցին ծախքը հոգալու»։*

ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ

1· ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1874)

Պոլսոյ մէջ հիմնուած է՝ Հայոց Ձորի գիւղերու դպրոցներուն նպաստելու համար[17]։

ՓԵՐՑ ԳԻՒՂ

1· ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԵԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

Հայոց Ձորի (հին Երուանդունեաց) գիւղախումբերուն կը վերաբերի Փերց, որ կը գտնուի Ռշտունեաց նահանգին Արտոս լերան ստորոտը։ 80 տուն է բակղացած գուռ հայաբնակ այս գիւղին մէջ դպրոց մը բանալու համար Պոլիս գտնուող նժդեհ Փերցցիներ 1879 Ապրիլ 15ին երուանդունեաց Ընկերութիւնը կը հիմնեն։ Անդամավճարն է՝ չաթթական 1 դահեկան[18]։

ԱԼԻՒՐ ԳԻՒՂ

1· ՍԱՆՈՒՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1877)

Պոլսոյ Արարատեան Ընկերութեան գիւղիս մէջ բացած գպրոցի աշակերտները 1877ի առաջին ամիսներուն Սանուց Ընկերութիւնը կը կազմեն առաջնորդութեամբ իրենց Ջաքար վարժապետին եւ «կիրակի օրերը գիւղացիները ժողվելով Արարատեան վարժարանը՝ կը դասախօսեն նոցա, ատենաբանութիւններ կը լինին եւ Ազգ. պատմութենէ կամ ուրիշ գիւրահասկնալի գրքերէ հատուածներ կը կարդացուին հրապարակով[19]։

Մասիսի մէջ[20] *թղթակից մը կը դրէ. «Ալիւր... մի Մխուքիւն կազմուած է գիւղիս երիտասարդներէն, որք առ այժմ գիւղի երիտասարդներէն, որք առ այժմ դպրոցի անմիջական պիտոյքները կը հոգան... իրենց Ընկերութիւնը ճիւղեր ունի գան... իրենց Ընկերութիւնը ճիւղեր ունի շրջակայ գիւղեր»։ — 1882ին կը չանան մատենադարան մը կազմել*[21]։

ԹԱՂ ԳԻՒՂ

1· ԸՆԹԵՐՑԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

«Մշակ» վանէն կը դրէ 1879 Ապրիլ 13ին. «Շատախ գաւառի Թաղ Գիւղին մէջ Ընթերցասէր անուն Ընկերութիւն մը կազմուեր էր որ իւր օրինաւոր գործունէութեամբ տեղական կառավարութեան առջեւ այնչափ կարեւորութիւն ստացեր է, մինչեւ պիչերային պահնորդաց պատուիրուած է չձերբակալել ամէն անոնք, որ նոյն Ընկերութեան սենեակը գաս առնելէն կը գառնան եւ որք կը ճանչցուին ծոցերնին գիրք ունենալով։ Ցիշեալ Ընկերութեան նպատակն է ուսանիլ եւ ուսուցանել[22]»։

ԴՐՆԱՇԵՆ ԳԻՒՂ

1· ԱՍՓԱՆԱԶԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1879)

Պոլսոյ Դռնաչէնցիներէն հաստատուած է 1879 Դեկտ. 2ին։ Մկրտիչ Ց. Պէնաեանց իր մէկ ծանուցագրին մէջ[23] *ասկէ աւելի տեղեկութիւն չի տար Ընկերութեան մասին, որուն նպատակը, անտարակոյս, գիւղի զպրոցին նպաստելն եղած է։*

ՇԱՀՊԱՂ ԳԻՒՂ

1· ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1904—1909)

Այս անունով Ընկերութիւններ կազմած են Շահպաղցիները Բոստոնի, Սենթ-Լուիզի, Գրանիա-Սիտի եւ Մելֆըրդի մէջ՝ իրենց գիւղի զպրոցին նիւթապէս օժանդակելու համար[24]*, որոնց հիմնումի տարին մեզ անծանօթ է։*

ՄՈԿՍ

1· ՁԼՈՒՏ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1910?)

1913էն ետքի մը տարի առաջ հիմնուած եւ 1913ին դադրած է*[25]։

2· ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1910?)

Վերինին պէս 1913էն քանի մը տարի առաջ հիմնուած է Մոկսի գիւղախումբերուն մէջ[26]։

3· ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1913)

Հիմնուած է 1913 Մարտի սկիզբը։ Նպատակը. «Դպրոցը իր կոչման բարձրութեան վրայ պահել. գրենական անհրաժեշտ պիտոյքներ հայթայթել[27]»։

---

[9] *Անդ*, 1913, էջ 1732։
[10] Աշխատանք, 1914, էջ 1786, *Յունուար* 18։
[11] Արարատ, *Վաղարշապատ* 1916, էջ 627։
[12] Ժամանակ, 1918, թ. 3406։
[13] *Անդ*, 1919, թ. 3574։
[14] Ժողովուրդի Ձայնը, կ. պ. 1921, թ. 771։
[15] *Տե՛ս* Արծուի վասպուրական, 1956, էջ 261—263։
[16] 1855, թ. 4, էջ 64։
[17] *Գաղութահայ Տարեգիրք*, Պուքրէշ 1941, էջ 113։
[18] Հայրենիք, կ. պ. 1879, թ. 522։ — Մասիս, 1879, թ. 2320։
[19] Մանզ. էֆեմեր, 1877, թ. 3442։
[20] 1880, թ. 3110։
[21] Մասիս, 1882, թ. 3198։
[22] Թէրճիմանը էֆեմեր, 1879, թ. 568։
[23] Լրագիր, կ. պ. 1879, թ. 1141։
[24] Աշխատանք, 1912, էջ 1838։
[25] *Անդ*, 1913, էջ 1405։
[26] *Անդ*։
[27] *Անդ*։

© National Library of Armenia

ԿԵՄ ԳԻՒՂ

1· ...ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1911—1912)

Կը յիշուի 1912ի գարնան· ունէր 50 լիրայի գումար մը եւ կ'ուզէր գրադարան մը հիմնել[28]:

ԱԽԱՆՑ ԳԻՒՂ

1· ՇՈՓԵՆԱՒԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1914)

Վանի Աշխատաւիք[29] *թղթակիցը կը գրէ· «Գիւղիս ճաւավար դասակարգը սկիզբ է դրած Շոգեճաւային Ընկերութեան մը հաստատման: Այդ Ընկերութեան նպատակը պիտի ըլլայ Վանի ծովին վրայ 40—50 ձիու ոյժ ունեցող երկու շոգենաւեր բանեցնել: Ընկերութեան դրամագլուխը 15,000 ոսկի գումարի մը պիտի հասնի, որպէս զի պաշտօնապէս կառավարութեան կողմէ վաւերացուի»:*

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

1· ՎԱՍՊ· ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1906)

Գահիրէէն արնակ Վասպուրականցիք 1906 Յուլ· 1ին հիմնած են «Վասպուրականի Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն»ը՝ նպատակ ունենալով Վանի չրջակայ հայաբնակ գիւղերուն մէջ դպրոցներ հաստատել: Անդամակցութեան ամսական բաժինն է 2 ղրչ·: Ընկերութիւնը 1906 Սեպտ·ին բանակցութեան կը մտնէ Վանայ Առաջնորդարանի հետ երկու կրթարան հաստատելու համար:

Ընկերութեան Դիւանը·

Ա· Քհնյ· Շաղոյեան	Ատենապետ
Յ· Փէհրիկեան	Ա· Ատենադպիր
Մ· Սոսոյեան	Բ· Ատենադպիր

Գործ· Ժողովը·

Ս· Խաչատուրեան	Ատենապետ
Միք· Նաթանեան	Ատենադպիր
Գ· Իսագուլեան	Գանձապահ
Ղ· Ճիզմէճեան	Հաշուակալ
Ա· Այվազեան	Հաւաքիչ
Վ· Մամճեան	Խորհրդական
Ի· Տէր–Աբրահեան	Խորհրդական

(Ազատ Քեմ, Գահիրէ 1906, Թ· 41):

Հ· Ե· ՊՕՂՈՍԵԱՆ

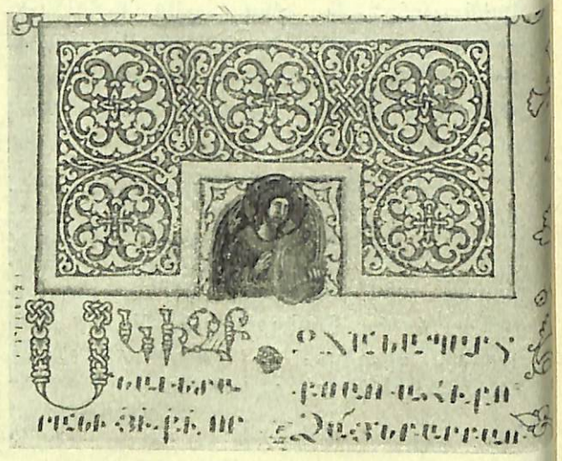
[28] Աշխատաւիք, 1912, Թ· 70:
[29] 1914, էջ 1794:

ԿԻՊՐՈՍԻ Թ· 35 ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

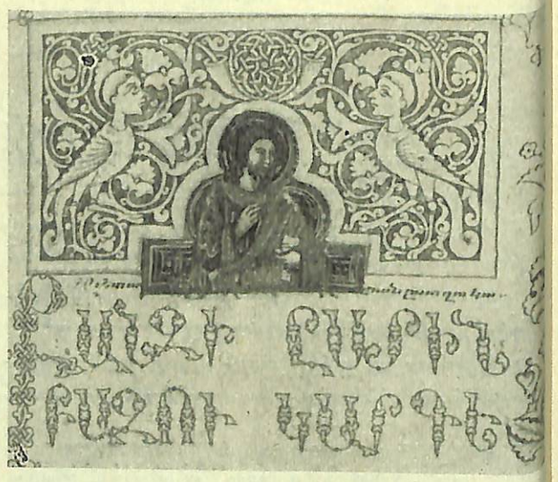
Մագաղաթեայ ձեռագիրս 20,6 × 14,5 հմ· մեծութեամբ, գրուած 1293ին Սիս քաղաքի մերձակայ Մեծայր (Մեծքար) վանքը, յուցակագրած եմ Կիպրոսի (այժմ Անթիլիաս վոխադրուած) ձեռագիրներու Յուցակիս մէջ (էջ 80—81 = ՀԱ· 1956, էջ 22)[1]:

Ձեռագրիս անծանօթ գրիչն մխաժամանակ նաեւ ծաղկող եղած է· իր վրձինէն են մխազոյն չորս (Թղ· 4ա, 50ա, 81ա, 196ա) կիսախորանները, Լուսանցապարզներն եւ Զարդագրիները:

Աւելի ուշ, չորս Աւետարաններու գրուելէն առքը նկարուած են 3բ (Մատ-

Պատկեր 1

Պատկեր 2

[1] Նկարագրութեան մէջ սպրդած վրիպակները պէտք է ուղղել յօդուածովս:

Պատկեր 3

Պատկեր 4

թէոս), 50ա (Մարկոս)· 81ա, 81բ եւ 82ա Լուսաչք (Ղուկաս)· 131բ, 132ա (Յովհ·), յատկապէս կիսախորաններու նիչին մէջ տեղուած մանրանկարները, ինչպէս Թղ· 81ա֊ն կը տեսնուի, ուր նկարի տակ ճնշած են գրերու մէկ մասը:

Իսկ Թղ· 170բ (Յայտնութիւն Յովհաննու), 195բ, 196ա (Թուղթք Կաթողիկեայք եւ Թուղթք Պաւղոսի) նկարուած են Թղթոց գրչութեան միջոցին, ուստի 1293 տարւոյն:

Նկարիչն է եւրոպացի մը, կիլիկիոյ մէջ հաստատուած եւրոպական վանքի մը միաբանը, առ այս խօսուն վկայ ունինք Թ· 3 նկարը, որուն մագաղաթը լատինապիր է, եւ նկարի տակ արձանագրութիւնը նոյնպէս լատիներէն:

Բոլոր նկարները արեւմտեան մանրանկարչութեան արուեստի նուրբ նկարագիրը կը կրեն, թէ խօսուն դիմանկարները, թէ չափաւոր անդամահատութիւնն, մարմնոյ մերկ մասերու (բազուկ, ձեռք եւն) քնքոյշ վերարտադրութիւնները, փարթամ դիպուտաւորութիւնն եւ անոր ծալքերն եւ լոյսի եւ չուքի աքանչելի խաղերը:

Այս արուեստը մինչեւ 1293 անծանօթ էր Հայոց· զայն կիլիկիա բերին լատին կրօնաւորները: Անոնց Դպրոցի մէկ հատիկ աշակերն եղաւ Թորոս Ռոսլին: Բայց հոս Ռոսլինի վրձինը չենք տեսներ· վասն զի Թ· 3 պատկերի լատինապիր տառերը լատին կրօնաւորի մը ձեռքը ցոյց կու տայ, որ թերեւս Ռոսլինի ուսուցիչն եղած ըլլայ:

Ես այս տեղ պիտի ներկայացնեմ հինգ նկար·

© National Library of Armenia